

БУХОРО ЖАДИДЧИЛИГИДА ФИТРАТНИНГ ЎРНИ

Акрамов Мехриддин Мирзаевич

*Бухоро вилоят, Жондор туманига
қарашли 47 сон умумтаълим мактаби
Тарбия фани ўқитувчиси*

Аннотация: Мақолада Бухоро халқининг забардаст фарзанди, миллий озодлик курашчиси, сиёсатчи, публицист журналист Абдурауф Фитратнинг илмий ижодий фаолияти ҳамда Бухоро жади́дчилигининг энг кўзга кўринган ёрқин намоёндасининг ҳаёт йўли жамиятда олиб борган саъй-ҳаракати усули жади́д мактабларини очишдаги фаолияти, жамият низомида сиёсий масалаларда ўз ифодасини топмаган йўналишлар, унда Бухоро амирлиги сиёсий тузумини ислоҳ қилиш, давлат маъмуриятига илгор ёшлардан киритиш ва шу йўл билан давлат сиёсий тузумида илгор ўзгаришлар қилиш мумкинлиги хусусида сўз борган.

Калит сўз ва иборалар: Абдурауф Фитрат, маориф, жади́дчилик, Туркистон, Бухоро, Садриддин Айний, Абдувоҳид Мунзим, Аҳмаджон Ҳамдий, Ҳамидхўжа Меҳрий, тафсир, ҳадис, калом, фикҳ, усул, тарих, жамият, жади́д мактаблари, маърифатпарвар, Туркия, Эрон, тараққийпарвар, “Тарбия атфол”, халқ, Туркистон.

Ўзбек халқининг забардаст фарзанди, миллий озодлик курашчиси Абдурауф Фитрат Бухоро жади́дчилигининг энг кўзга кўринган ёрқин намоёндаси эди. У “Фитрат” тахаллуси билан тирикчилигида ҳам, ундан кейин ҳам машҳур бўлди. Фитратнинг ақлу заковатини Кавказ ва Волга бўйидаги ҳамкасабларигина эмас, Москва, Ленинграддаги шарқшунослар ҳам юксак қадрлаганлар.

Абдурауф Фитрат 1886 йилда Бухоро шаҳрида савдогар Абдурахимбой оиласида туғилган. Фитрат унинг тахаллуси бўлиб, ўзбек тилининг изохли луғатида “Фитрат” сўзи учрамайди [13]. “Навоий луғати”да Фитрат сўзи “табиат, туғма табиат, яратилиш” деб изохланган [3]. Фитратнинг отаси Абдурахимбой ўқимишли, дунёнинг баланд-пастидан хабардор киши бўлган. Савдо ишлари билан Туркия, Эрон, Қашкарга тез-тез бориб турган. Абдурахимбой савдо ишлари билан Қошғарга кетиб, қайтиб келмаган. Онасининг исми Бибижон бўлиб, тахминан 1866 йилларда туғилган. Оилада Абдурауфдан ташқари яна икки фарзанд — укаси Абдурахмон ва синглиси Махбуба бўлган. XX асрнинг 20-йилларнинг фаолларидан бўлган, гоҳо шеър ҳам машқ қиладиган Махбуба Раҳим қизининг номи ўқувчиларга бир қадар таниш. Абдурахмон эса XX асрнинг 10-йилларида Когон босмахонасида ҳарф терувчи бўлиб ишлаган [14].

Абдурауф эски мактабни тамомлагач, Мир Араб мадрасасида ўқиган. Айнан шу даврда Бухоро ҳудудида жади́дчилик ҳаракати вужудга кела бошлаган эди. 1908

MODERN PROBLEMS IN EDUCATION AND THEIR SCIENTIFIC SOLUTIONS

йилнинг октябрида Бухоро тараққийпарварларидан Садриддин Айний ва Абдулвоҳид Мунзимлар томонидан айнан бухоролик болалар учун тожик тилида таҳсил берувчи жаҳид мактаби ташкил этилган [2]. Ушбу мактабда 20-30 ёшли кишилар учун кечки ўқув курслари ҳам ташкил қилиниб, катта ёшли талабаларга ҳар куни 2 соатдан дарс ўтилган. Қисқа муддатда мактаб халқ орасида шухрат қозонган [9, 84]. Мулла Қамариддин бошчилигида уламолар бу ҳолатдан норози бўлиб, жаҳидлар мактабига қарши фитна қўзғатишга киришганлар. Вазият мураккаблашгач, 1909 йил 26 сентябрда Остонақул қўшбеги, қозикалон Бақоҳўжа ва Бурҳониддин раислар мирзо Абдувоҳидга мактабнинг ёпилганини расман эълон қилганлар [1, 45].

Шундан сўнг 1909 йили Садриддин Айний, Абдувоҳид Мунзим, Аҳмаджон Ҳамдий, Ҳамидхўжа Меҳрий, Ҳожи Рофеъ, Мукаммал Бурҳоновлар Бухорода “Тарбияи атфол” (“Болалар тарбияси”) номли яширин жамиятини тузганлар [6, 271]. Жамият аъзолари тамомила яширинча иш олиб бориб, Термиз, Карки, Янги Бухоро ва Ғиждувонда жамиятнинг 28 та шахобчасини очадилар [1, 84]. Бу жамиятнинг саъй-ҳаракати билан усули жаҳид мактаблари яна бирин-кетин очила бошлади. Жамият низомида сиёсий масалалар ўз ифодасини топмаган бўлса-да, унда Бухоро амирлиги сиёсий тузумини ислоҳ қилиш, давлат маъмуриятига илғор ёшлардан киритиш ва шу йўл билан давлат сиёсий тузумида илғор ўзгаришлар яшаш кўзда тутилган эди. Жамиятнинг бирламчи масаласи Бухоро ўқув муассасаларини тубдан ислоҳ қилиш эди. Бухоро эски мактабларини ислоҳ қилиш иши амалда бошланган бўлса-да, олий ўқув юрти ҳисобланган мадрасалар ислоҳи бошланмаган, улар илмий, малакали мутахассислар тайёрлашдан йироқ эди. Шунинг учун “Тарбияи атфол” жамияти иқтидорли ёшларни Истанбул, Оренбург, Уфа, Қозон, Боғчасарой каби шаҳарларга ўқишга юборишни биринчи вазифа сифатида белгилади. Бунинг учун маблағ керак эди. Халқ истикболи, маърифати учун жон куйдирувчи мулкдорлар ҳам, иқтисодий ёрдам берувчи зиёлилар, давлат арбоблари ҳам топилди.

“Тарбия атфол” жамияти ўз фаолияти даврида қуйидаги ишларни амалга оширган:

Биринчидан, илмга чанқоқ ёшларга ҳар жиҳатдан: ҳам иқтисодий, ҳам маънавий ёрдам кўрсатиб, Туркия ҳамда Россиянинг Қозон, Уфа, Боғчасарой шаҳарларига ўқувчилар юбориш масаласига алоҳида эътибор берди. Истанбул шаҳрида таълим олаётган бухоролик талабалар сони 1911 йилда 15 та, 1912 йилда эса 30 дан ошади [8, 29].

Иккинчидан, жамият Бухоро амирлигида Туркия ва Эронда ҳамда Россия мусулмон шаҳарларида нашр қилинадиган матбуот намуналари билан бухороликларни таништириб боришга катта эътибор берди. Бухородаги Россия сиёсий агентлигининг ҳар қандай таъқиб ва тўсиқларига қарамай, жамиятнинг саъй-ҳаракати билан бундай нашрлар амирликда ҳам кенг тарқала бошлади.

MODERN PROBLEMS IN EDUCATION AND THEIR SCIENTIFIC SOLUTIONS

Учинчидан, ҳамма жаид мутафаккирлари каби “Тарбияи атфол” жамияти аъзолари ўринсиз сарф-харажатларга, тўй ва маъракаларга сарф қилинадиган катта-катта харажатларга, исрофгарчиликларга қарши чиқдилар. Бундай маблағларни фарзандлар тарбиясига, уларни чет элларда ўқитиш учун сарф қилишга даъват этдилар. Ушбу жамият 1914 йил мартда “Маърифат” ширкати тузадилар ва 1915 йил 22 декабрда амир Олимхон бу жамиятнинг уставини тасдиқлаб беради [11, 12]. Бу ширкат китоб савдоси билан шуғулланар, усули жаид мактабларини дарслик ва ўқув қўлланмалари билан таъминлашга жамиятнинг бирламчи вазифаси сифатида қарар эди.

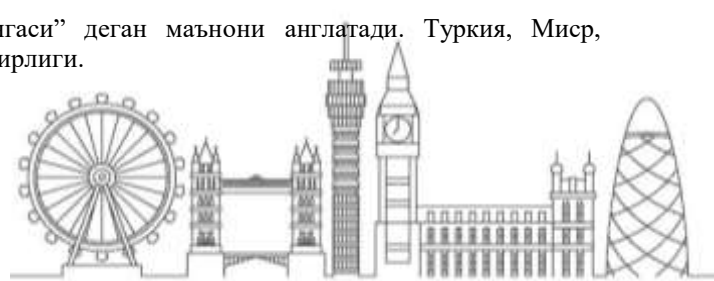
“Тарбияи атфол” жамиятни ўз фаолиятининг дастлабки йилидаёқ бир гуруҳ ёшларни Истанбулга ўқишга юборди. Туркияда таълим олишдан мақсад ўлкадаги “усули жаид” мактаблари фаолиятини янада такомиллаштириш, “усули тадрис”нинг ҳам амалий, ҳам назарий асосларини ишлаб чиқиш, дарсликлар, ўқитувчилар учун услубий қўлланмалар яратиш эди.

Истанбул дорулфундида тахсил олаётган Абдурауф Фитрат Туркияда ўқиётган ватандош ўқувчи-талабаларга ҳам иқтисодий, ҳам маънавий ёрдам кўрсатиш, Бухоро ва Туркистондан талабалар келишини кўпайтириш ва мунтазамлаштириш мақсадида жамият тузади ва унинг мукаммал Низомномасини ишлаб чиқади [5]. Бу ҳужжат 1909 йилда Истанбулнинг Вазирхон кўчасида жойлашган “Матин” типографиясида нашр қилинган бўлиб, 4 бобдан иборат. 1-боб “Бухоро таъмили маориф хайрия жамиятининг асосий қоидалари”, 2-боб “Фавқуллода йиғинлар, умумий йиғинлар, мунтазам йиғинлар”, 3-боб “Талабаларни жамиятга қабул қилиш” ва 4-боб “Бухоро таъмили маориф жамияти хайриясининг хатти-ҳаракатлари” деб номланади [10, 17-20].

“Бухоро таъмили маориф жамияти”нинг таркиби доимий ва мухбир аъзолардан иборат бўлган. Жамиятнинг бош органи Кенгаш бўлиб, унинг 14 кишидан иборат таркиби доимий аъзолардан сайланган. 14 киши орасидан эса жамият раиси тайинланган. Жамиятга аъзо бўлувчилар ҳар ой 10 пиаст⁴⁰ миқдорида бадал тўлаши шарт бўлган [10, 17]. Туркияда тахсил олишни хоҳловчи Бухоро ва Туркистондаги камбағал оилаларнинг фарзандларига моддий ёрдам кўрсатиш мақсадида очилган бу жамият - 10 ёшдан 15 ёшгача бўлган соғлом болаларни қабул қилишни шарт қилиб қўйган. Жамият фаол аъзоларидан Ҳамидхўжа Меҳрий нафақат Бухоро ва Туркистонда, балки 1910 йилда Хива хонлигига ҳам бориб, у ердаги ёшларни Туркияга бориб тахсил олишга даъват этган [12, 11].

“Низомнома”нинг “Бухоро таъмили маориф жамияти хайриyasi” хатти-ҳаракатлари боби жамиятнинг мақсадларини ифодаловчи 14 моддадан ташкил топган:

⁴⁰Пиаст – юнонча сўз бўлиб, “Италия кумуш тангаси” деган маънони англатади. Туркия, Миср, Ҳиндхитой давлатларида амалда бўлган қадимий пул бирлиги.

MODERN PROBLEMS IN EDUCATION AND THEIR SCIENTIFIC SOLUTIONS

“1-модда. “Бухоро таъмили маориф жамияти” Туркистонда, ва билхосса, Бухорода нашри улум (илм ёйиш) ва таъсиси макотиб (мактаблар очиш) мақсадида қурилган бир хайрия жамияти бўлиб, ҳеч қандай сиёсий мақсад кўзламагани каби мавжуд жамият сиёсатга ҳам ҳеч бир муносабати йўқдир.

2-модда. Жамиятнинг кўзлаган ягона мақсади моддий имкониятлари доирасида Бухоро ва Туркистондан ҳар йили лозим қўрилгани қадар талаба келтириб, уларни Истанбул мактабларида ўқитмоқдир.

3-модда. Талабалар жамиятнинг ҳимояси остида бўлиб, ахлоқи ва бошқа турли жиҳатлари назорат қилинади.

4-модда. Ўқишни тугатган талабанинг истиқболи ва маслаки отийсини (келажакдаги иш ўрни) жамият ҳал этади ва бу хусусда аксарият чиқариладиган қарорга ҳеч бир талаба ҳилоф иш тутмайди. Акс ҳолда, у таҳсил учун сарфланган харажатларни қайтаришга мажбурдир.

5-модда. Бухорода очиладиган мактабларнинг қурилишига ва олиб келинадиган талабаларнинг йиллик таҳсил харажатларига кўмак бериш мақсадида Бухоронинг фидойи бойларига мурожаат сўнггида берилажак ионалар қабул қилинади.

6-модда. Таъсис этиладиган мактабларнинг идора ҳайъати ва таълимида фақат жамият томонидан тайинланадиган шахслар жамият қўядиган талабларни қабул қилиш шарти билан фаолият юргизадилар.

7-модда. Таҳсил харажатларини бошқа жамиятга йиллик эллик рубл беришни бўйнига олган ағниёнинг муҳодими жамиятнинг назорати ва ҳимоясида таҳсил ола биладилар.

8-модда. Мухбир аъзога ҳар уч ойда бир марта жамиятнинг чиқарилган қарорларини ўз ичига олган ҳужжатлар тўплами юборилади.

9-модда. Юборилган ҳужжатнинг баъзи жиҳатига мухбир аъзолар томонидан билдирилган фикр мулоҳазалар музокара сўнггида эътиборга олинади.

10-модда. Ҳозирча жамиятнинг шўъбалари йўқ. Бироқ бир неча ишончли вакиллари мавжуддир.

11-модда. Вакилларнинг жамият доктринасига ҳилоф ҳаракат қилганлари маълум бўлиб қолган тақдирда аъзойи мушовари қарори билан бир умумий баённома чиқарилиб, мазкур кишига берилган ишончнома ҳукми бекор қилинади.

12-модда. Жамиятнинг бир кутубхонаси бўлади ва арбоби ҳамият томонидан совға этилган китоб ва рисоалар билан тўлдирилади.

13-модда. Жамиятнинг ҳужжати расмий муҳр билан тасдиқланади.

14-модда. Жамият мақсад-ғояларини амалга ошириш учун лозим бўлса, нашр ишларига ҳам мурожаат қилади [10, 19-20].

“Бухоро таъмили маорифи жамияти” ҳеч қандай сиёсий мақсадни кўзламаган, унинг асосий вазифаси Бухорода илм тарқатиш ва мактаблар очиш, моддий имконият доирасида ҳар йили Бухоро ва Туркистондан Истанбулга таҳсил олиш учун талабалар юборишдан иборат бўлган. Истанбулга таҳсил олиш учун кетган

MODERN PROBLEMS IN EDUCATION AND THEIR SCIENTIFIC SOLUTIONS

талабалар олдига бир қатор талаблар қўйилиб, улар қонуний жиҳатдан асосланган. Жумладан, талабалар жамият ҳимоясида бўлган ва уларнинг ахлоқи ва бошқа жиҳатлари назорат қилинган. Европа маданиятини кўр-кўрона қабул қилмаслик, келгусида ўз юртларига яхши мутахассис бўлиб қайтишлари ва унинг истиқболи учун фидойи ватанпарвар сифатида хизмат қилишлари, ўқишни тугатган талабаларнинг келажакдаги иш ўрни жамият томонидан ҳал этилиши, талаба жамият томонидан чиқарилган қарорга ҳилоф иш тутмаслиги, акс ҳолда унга сарфланган сарф-харажатларнинг ундириб олиниши уқтирилган.

Ушбу жамият ҳақида Заки Валидий Тўғон қуйидагиларни ёзади: “Бу жамият (Тарбияи атфол) Истанбулда бир шўъба очароқ, унга 1911 йил 15, 1912 йилда 30 нафар талаба юборди. Бу шўъба “Бухоро таъмили маориф жамияти” (“Бухоро умумий маориф жамияти”) номи билан расмий бир жамият шаклини олди. 1909 йилда Эрон йўли билан Истанбулга келган Фитрат ила Муқимиддин ва Русия йўли билан келган Усмонхўжа, ғулжалик Абдулазиз, Содик Ашур ўғли бу жамиятнинг қурувчилари эди” [4, 354].

Садриддин Айний эса: “Икмоли таҳсил учун Усмонхўжа Пўлатхўжа ўғли, унинг укаси Ато Хўжа, Мазҳар Маҳзум Бурҳон Маҳзум ўғли, Абдурауф Фитрат, Муқимбек Истамбулга сафар қилдилар. Фитрат мазкур талабаларнинг энг истеъдодлиси ва энг фозили эди” [1, 69], бежизга айтмаган.

Истанбулда ўқиётган талабалар, айниқса Фитрат таҳсил олиш билан бирга Туркияда чиқадиган “Ҳикмат”, “Таърифи муслимин”, машҳур турк шоири Меҳмет Акиф муҳаррирлигидаги “Сирот ул-мустикаим” (“Тўғри йўл”) каби газета ва журналларини Бухорога жўнатиб турадилар ва бу нашрлар тез орада ўз мухлисларига эга бўлган [7, 43]. Инқилобий Туркия “Иттиҳод ва тараққий” партияси билан яқинлашув, усмонли туркларнинг инқилобий-демократик тафаккурида муҳим замин бўлиб хизмат қилган исломчилик, туркчилик, усмончилик ғоялари Фитратнинг ҳам ижодкор, ҳам сиёсий арбоб сифатида шаклланишига маълум таъсир кўрсатди. У таҳсил олган Истанбул дорилфунунида Туркия адабиётидаги исломчиликнинг 1910 йиллардаги энг машҳур вакили “Сирот ул-мустикаим” журналининг муҳаррири Меҳмед Акиф турк адабиётидан дарс берарди. Меҳмед Акиф 1921 йилда Туркия миллий мадҳияси матни учун конкурс ўтказилганида, у “Истиклол марши” шеъри билан 724 шоир орасидан биринчи ўринни олган. “Иттиҳод ва тараққий”нинг нашри афкори “Янги мажмуа”нинг бош муҳаррири, туркчилик ғоясининг байроқдори шоир Зиё Гўк Алп ижтимоётдан қирарди. 1898 йилда “Туркча шеърлар”и билан бармоқда шеър ёзишни бошлаб берган Меҳмед Аминга эргашиш авжга чиққан, “Турк юрду” (1911), “Ганч қаламлар” (1911) каби журналлар майдонга келиб, тилни арабий ва форсий унсурлардан тозалаш бошланган йиллар эди [14, 79].

Хулоса қилиб айтганда, Абдурауф Фитратнинг ёшлик йиллари Бухоронинг эски мактаби, Мир Араб мадрасаси ҳамда Истанбулда кечди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. – Б. 45.
2. Ёш бухороликлар кўмитасидан ўртоқ Пўлатхонов доклади // “Иштирокиюн” (Тошкент), 1919 йил 15 июнь. - № 113.
3. Жамолова Д. Фитрат йўли // “Миллий тикланиш” газетаси. 2022 йил 27 июл.
4. Заки Валиди Тўғон. Бугунги турк эли. Туркистон ва унинг янги тарихи. 2-боски. Истанбул, 1981. – Б. 354.
5. Истанбулда Бухоро жамияти хайрияси // “Таржимон” газетаси. 1909 йил 25 декабр.
6. Ражабов Қ. Тарбияи атфол. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 8-жилд. – Тошкент: ЎзМЭ нашриёти, 2004. Б. 271.
7. Ражабов Қ. XX аср бошларида Туркистон ёшлари. Ҳуқуқ ва бурч, № 1, 2008. – Б. 43.
8. Тохир Қаҳҳор. Хур Туркистон учун. Тошкент: “Чўлпон”, 1994. – Б. 29.
9. Умняков И. К истории новометодной школы в Бухаре. – С.84.
10. Ўзбекистон МА, И-461 фонд, 1-рўйхат, 949-йиғмажилд. 17-20-варақлар.
11. Ўзбекистон МА, И-461, 1-рўйхат, 1919-йиғмажилд 12-варақ.
12. Ўзбекистон МА, И-2 фонд, 1-рўйхат, 285-йиғмажилд. 11-варақ.
13. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Тошкент: ЎзМЭ нашриёти, 2015.
14. Қосимов Б. Маслакдошлар. Бехбудий, Ажзий, Фитрат. Тошкент: Шарқ, 1994. – Б. 150.

